

Дія БАБІЇВНА

“СОНЕЧКО”

С О Н Е Ч К О ! – так моя мама починала листи до Софії Володимирівни Федорцевої з Казахстану. Я зверталась до неї на ім'я та по-батькові, а для малої мене була вона тьотя Соня. Згадуючи її в різні періоди життя, в різних ситуаціях, відчуваю, як воно їй не личило, оте “тьотя”.

“Товаришка Софія Федорцева” – це звучить краще, певне, в свій час вона прагнула бути гідною цього визначення і часто була насправді добрим товаришем. Знаменно, що одна з її перших значних ролей в театрі “Березіль” – комсомолка Небаба у виставі “Диктатура” за І. Микитенком. Подібно, Софія Володимирівна вірила у можливість революційних змін у суспільстві і прагнула бути причетною до побудови нового ладу, соціалістичного, як і переважна більшість сучасної їй інтелігенції.

Десь, колись, для когось була вона “пані Софія”, завжди добрано вбрана, вона трималась з гідністю, з повагою до себе і людей, це відчувалось у кожному слові, стриманому жесті. “Сеньйора”, “міледі”, навіть “мадам” – в певних ситуаціях припускаю.

І все ж саме так я кликала її в дитинстві і відчувала себе малою по відношенню до неї усе своє життя, а тепер важко писати про неї оте “тьотя”. “Сонечко” – набагато краще, тим більше, що в цій жінці справді було щось променисте.

Про її красу в молоді літа розповідали легенди. Поспішаючи на роботу, чіпляється вона за поручні переповненого трамвая (це був ще той час, коли двері у транспорті не зачиняли кондуктор чи водій) і щосили колотить вільною рукою в спину якогось чоловіка. Він рикає, рвучко повертає голову, і лють на його обличчі спливає в осяйну посмішку, він вибачається, протискується, галантно звільняючи місце для жінки. Вважалось, що саме вражаюча краса допомогла С. Федорцевій в один день оформити всі необхідні папери і отримати валюту, щоб встигнути на похорон чоловіка у Львів, до Польщі.

Від неї доводилося чути і таке: “Ти – дурний, Митько”, – це до Митрофана Тадейовича Кононенка[1], актора цього ж театру, з яким прожила чимало років. “Ти – дурна, Нюсько”, – це до моєї мами[2]. Чи ж можна витримати таке довший час? Навіть, якщо всім еством відчуваєш, наскільки чіткіше бачить вона ситуацію і відповідніше оцінює її.

– Тобі добре, Нюсько, тобою все хтось опікується. Спочатку була ти під крильцем батьків, потім – Нарка (так називали рідні і друзі Януарія Бортника [3]), згодом потрапила під крильце НКВД, зараз – у дочки. А я сама, все сама маю вирішувати свої проблеми.

...З чого почати?...з перших вражень, з дитинства?... з останньої зустрічі?...з того, що вразило і найчастіше згадується?

Софія Володимирівна Федорцева – народна артистка УРСР, зіграла чимало провідних ролей на сцені Харківського українського театру ім. Т. Шевченка. Приїхала вона зі Львова до театру Л. Курбаса “Березіль” в 1927-му році. Доживала, вийшовши на пенсію, у Львові, де і похована на Личаківському цвинтарі, поруч з гробом чоловіка, прізвище якого носила.

В травні 1997-го року я на кілька днів приїхала до Львова, вирішила відвідати могили рідних. Подзвонила людям, з якими Софія Володимирівна жила в останні роки, спитала, де вона похована. Виявилось, зовсім недалеко від моїх, майже поруч. “Мої” – це стрийко Іван Бабій, директор української гімназії у Львові, забитий 1934-го року, мамині сестри Анастасія та Марія Бабій, які померли вже в повоєнні роки. Могилки доглянуті, на гробничках – їх імена. А от імені Федорцевої С. В. на названому мені полі я не знайшла. “Поле” – назва умовна, насправді – пагорб, який я пройшла кілька разів у різних напрямках. Лежав на одній могилі повалений пам’ятник, так, що нічого не можна було прочитати, може, це саме те, що я шукала? Поклала прив’ялі квіточки і пішла-поїхала, з гіркотою думаючи про немилосердність нашого світу.

Берусь писати про видатну жінку, яку знаю не дуже добре, і спілкувалась з нею не так вже й багато. Розмовляли ми з нею довший час віч-на-віч лише один раз, під час нашої останньої зустрічі. В кінці березня 1967-го року я вибралась до Львова, де ще жили мої родички, у нас були якісь спільні спогади, і хотілось до них доторкнутись. Взяла у Ю. Г. Фоміної [4] номер телефону Софії Володимирівни. Юля Гаврилівна започаткувала музей театру ім. Т. Шевченка у Харкові, вела його багато років, і знала все про всіх його співробітників, пропрацювавши тут актрисою все своє творче життя.

Дія Бабіївна

Щастям вже було почути голос Софії Володимирівни, багатого тембру, неповторний і по звучанню, і по енергії, вольовому імпульсу. Він на мене завжди справляв особливе враження, так само, як і її почерк, сам зовнішній вигляд слів, літер, крупних, з притиском, специфічної каліграфії, ніби з якогось іншого світу.

Домовились про зустріч на певну вечірню годину. Про гарний гостинець я не спромоглась потурбуватись вдень, купила, які були яблука в ближньому магазині і поїхала трамваем у бік Стрийського парку. Жила вона тоді на крутій вуличці міжвоєнної забудови, яка називалась Гвардійською. В передпокої затишної квартири господар якраз щось робив під стелею, стоячи на драбині. Усміхнена господиня зустріла мене і провела в кімнату Софії Володимирівни. Велике вікно навпроти дверей, простір світлих стін, попід однією – ліжка, маленький столик при ньому, навпроти – масивне бюро – секретер, завалений паперами, книжками, фотографіями, два-три стільці, як, виявляється, небагато потрібно для життя жінці на схилі років.

Софія Володимирівна, в темному шляфроці, з широко відкритими очима, піднялась мені назустріч, звичайно, вона дуже змінилась за ті роки, що ми не

бачились, чорне колись волосся стало зовсім білим, але як тільки ми заговорили, і я почула знайомі інтонації і тембр голосу, побачила притаманні їй жести і вираз обличчя, відчула, що переді мною та сама людина, яку я знала і любила з дитинства.

Коли і де бачила я її перед цим? В далекому 1960-му в пошуках роботи виїхала я до Ростова-на-Дону, тому про переїзд С. Федорцевої знаю лише з переказів. В один прекрасний день подала заяву про перехід на пенсію, обміняла свою двокімнатну квартиру у Харкові на однокімнатну у Львові і перебралась. Чому? Становище народної артистки УРСР С. В. Федорцевої в театрі в останні роки її роботи було дуже болючим і тяжким. Грала рідко, ролі в нових виставах якщо і отримувала, то незначні, часто – в другу чергу. Скаржилась друзям, що їй соромно отримувати гроші за таку мізерну роботу. Хтось, видно, подбав, аби вирівняти становище. Їй урізали персональну ставку. На художній раді, членом якої була і Софія Володимирівна, обговорювали становище молодої актриси, яка успішно працює, має добрі перспективи, а ставка в неї маленька, є пропозиція перевести її у слідуочу категорію, додавши певну суму карбованців до її платні. С. Федорцева теж підтримала цю пропозицію, а скоро довідалась, що це зроблено за рахунок її заробітку. Терпіти більше не мала сил.

На маленькому столику – печиво до чаю, філіжанки; чай і до чаю, думаю собі, приготувала господиня, самій Софії Володимирівні вже не подужати. Важко переходячи до альбому з фотографіями, схиливши голову, каже:

– А недобре вчинив зі мною Митька, правда?

– Недобре, правда, – відгукуюсь я, а там, хто знає, чи не на краще склалось так, як склалось. М. Т. Кононенко, один з провідних характерних акторів українського театру, не захотів старіти поруч зі своєю подругою, з якою поєднався ще в молоді літа. Яюсь познайомився зі значно молодшою балериною і, мріючи мати сина, почав нове сімейне життя. І син народився, і звання народного артиста УРСР отримав, та омріяного спокою та щастя в житті його не додалось, говорили, що часом бачили його в нетверезій компанії... О, Господи, вічний спокій даруй його душі.

З альбому Софія Володимирівна дістає дві фотографії, найголовніші, найлюбіші. На одній – дівчинка в білій сукенці, з великим білим бантом над темним чубчиком, на другій – тоненька старіюча жінка на балконі будиночка у двох рівнях, до якого притулені з обох боків довгі ряди таких самих будиночків. Це – донька, Володимира, Влодзя, Льода, як всі її кликали. Її я знала. Ми жили якийсь час разом, в одній квартирі на п'ятому поверсі одного з корпусів комплексу Будинку спеціалістів. Квартира складалась з п'яти

кімнат різної величини. У найменшій, з вікном у двір, поселили Льоду, у двох кімнатах з видом на Держпром жили С. Федорцева та М. Кононенко. У нашої сім'ї теж було дві кімнати, одна з яких була особливо просторою, з чотирма вікнами на овальній стіні.

В такій кімнаті на першому поверсі була майстерня скульптора, різної величини і маси глиняні фігури можна було побачити з вулиці. На третьому поверсі в подібній квартирі жив відомий оперний співак. На нашій площадці, двері – навпроти – художник М. Бурачек [5]. В цьому під'їзді, судячи з усього, оселили спеціалістів з мистецтва.

Довгий коридор, великі кухня і ванна кімната, де якийсь час не було самої ванни, а ще – комірчина, в якій ставилась розкладушка домробітниці. Ну, а як же! Жити ставало краще, веселіше. Це було перше житло, яке нам належало. 1936-й рік, рання осінь, початок нового театрального сезону. Я. Бортник повернувся в Харків, отримавши посаду головного режисера Театру Революції.

Повернувся з Дніпропетровська, пропрацювавши там три роки в Українському театрі, перший сезон – в якості головного режисера, наступні два – з пониженням до чергового. Мама лишилась в Харкові, а жили ми на Пушкінській вулиці, знімаючи кімнату в квартирі робітника якогось заводу. Не знаю напевне, де і як жила тьотя Соня до 1936-го року, але мені пригадується якась кімната з добрими меблями в двоповерховому будиночку, що колись з боку вулиці Римарської туливсь до міського саду. Якимось ми були там з мамою, вона довгенько і жваво розмовляла з красивою жінкою, а я повинна була тихо сидіти за столом, але мені ноги так затерпли, що не могла на них стати. Може, це була саме тьотя Соня в її тодішньому житлі.

Все змінюється, і от тепер дві повноцінні сім'ї оселились під дахом нової квартири, жити б та радіти... але не складалось. На початку осені того ж 1936-го року група акторів театру ім. Т. Шевченка, серед них моя мама, тьотя Соня і, здається, дядя Митя були на курорті у Кисловодську. Я і Льода лишались в Харкові під опікою мого тата та домашньої робітниці. Добре пам'ятаю її:

Режисер Януарій Бортник з дружиною Ганною Бабіївною, артисткою театру "Березіль", 1928 р.

невеличка, худорлява, з легкою вдачею та гумором, от тільки не можу пригадати її ім'я, і спитати вже ні в кого, може, Галя, чи Дуся, хай буде – Дуся. Так от, в сонячний теплий день Дуся, й Лёда і я вибрались з якоїсь нагоди в театр, де відбувалась вистава для дітей. Лёда народилась в 1924-му році, отже, йшов їй на той час 13-й. Це була досить висока, струнка і жвава дівчинка, з гострим поглядом часто примружених очей, обличчя її приваблювало мінливістю, грою настроїв і почуттів. Вже тоді вона дуже піклувалась про свою зовнішність, особливо про стрункий стан. Лёда тримала себе на аскетичній дієті.

Коли С. Федорцева переїхала до театру Л. Курбаса, донька її лишалась у Львові з батьком, відомим журналістом Федорцівим [6], а після його наглої смерті на початку 30-х років, – під опікою сестер Софії Володимирівни, так що дитинство Лёди пройшло в умовах панської Польщі, які, безумовно, відрізнялись від радянських в період побудови соціалізму.

Я в свої шість років була для неї замала, зі мною вона не бавилась, а от з Дусею, значно старшою, але ще молодою недавньою селянкою у неї знаходились спільні інтереси. І в цей день вони, захоплені розмовою, стали переходити бруківку площі ім. Держинського коло Держпрому, не помітивши, що я відстала, а потім кинулась їх наздоганяти, не звертаючи уваги на рух машин. Одна з них збила мене, проїхала наді мною і зникла на спуску Пасіонарії, – це я вже знаю з розповідей. Хтось закричав:

– Чей ребенок на дороге?!

– Мой! - кинулась до мене Дуся, знайшла якусь машину, щоб довести до лікарні невідкладної хірургії, що тоді містилась на вулиці Чернишевській, поруч з будинком, що належав Театру Революції. Лёда прибігла додому зі словами:

– Януарій Дем'янович, ідіть, може Дія ще жива.

Через дві доби прийшовши до тям, я стала проситись додому. Дні проводила у просторій батьковій кімнаті, підперта подушками на тахті. Він тоді захоплювався фотографією, садив мене здоровою стороною обличчя до апарата, робив знімки і посилав мамі на курорт. Їй не повідомляли про те, що сталось, хоча тьотя Соня знала і дуже хвилювалась, як приготувати до того, що вони побачать вдома.

Поступово рани на чолі і потилиці стали загоюватись, жовто-червоно-зелена шкаралупа на правій стороні обличчя, руці та носі потроху злущилась, я почала вставати на ноги і заново вчитись ходити. У батька було чимало книжок. Спершу вони лежали вздовж стіни, прикриті великим килимом – на чорному тлі – червоні троянди у зеленому листі. Для книжок привезли масивну шафу зі скляними дверцятами, килим постелили на підлозі, і от по ньому я ступала непевними ногами. Добре, що всі кістки залишились

цілими. Яюсь увечері, вкладаючи мене спати, Дуся розплакалась, просила пробачення, мені було ніяково і тривожно, ну, та все це минулось, пережилося.

З радісним піднесенням готувались до свята 8-го березня вже наступного, 1937-го року, мамі татко подарував високі жовті гумові боти, а мені – книжку “Мауглі” у чудовому виданні.

Нова тривога, тепер – у спальні тьоті Соні, вона стогне, часом кричить, лікарі проводять консиліум – дуже ушкоджена нога. Це трапилось на виставі “Дай серцю волю – заведе в неволю”, де С. Федорцева грала Марусю, а Микиту – Л. Сердюк [7]. По мізансцені у драматичній сцені підпалу Микита відштовхує Марусю, і так трапилось цього вечора, що актриса не втрималась, впала, підвернувши ногу. Не знаю, як дограли тоді виставу, на ногу довго не можна було ступити, та й потім, скільки не мине літ, ніколи вже вона не стане цілком здоровою. І з цим яюсь зжились.

У мій день народження на початку липня татко подарував мені цуценя німецької вівчарки з прекрасним родоводом, Мілордом назвали...скільки було клопоту з його вигулами! – п'ятий поверх, асфальту доокіла більше, ніж живої землі у скверах. На якийсь час поїхали на село, на “дачу”, там вільної землі було до небокраю, але були там і кури, яких Мілорд ганяв, і чужі собаки, і настирливі дітлахи. Песик чудово розвивався і був уже досить великим і свідомим на кінець вересня 1937-го року, коли, прокинувшись вранці, я побачила, що двері великої, таткової, кімнати замкнені, і на ручках причеплена металевого кольору плomba. Мені сказали щось про термінові гастролі татка. Я проспала і те, як його виводили, і як витягали книжки та піаніно і воно задзвонило на сходах. Казали, що і Мілорд по команді одного з працівників пролежав увесь час у своєму кутку в коридорі коло наших дверей, тільки часом вишкіряв зуби, а коли все скінчилось і стало тихо, підхопивсь, підскочив до дверей і завив по-вовчому.

Без господаря пес став непоправним непослухом. Яюсь проковтнув бісквіт, який тьотя Соня тільки-но витягла з духовки і пішла в кімнату по блюдо. Покараний – помстився, заскочив на її пишну постіль і напакостив. Огризався, погано слухався, визнавав так-сяк лише волю дяді Миті. Вечорами, коли його не було вдома, любив лежати на його тахті, в певний момент починав неохоче злазити і перебиравсь на своє місце в коридорі, а через якийсь час відчинялись вхідні двері. Мілорд мав чудовий слух, він відрізняв кроки дяді Миті, як тільки той піднімався на перший поверх, – перевіряли по годиннику. Довелось з песиком розлучитись, його погодивсь взяти бухгалтер театру, який жив у власному будиночку на Журавлівці, але і там з ним не могли впоратись і спровадили до якогось

собачого закладу, де Мілорд проявив найкращі якості своєї породи – сміливість, витримку, силу, про це нам з мамою розповіли багато років по тому.

Галас в нашому житті і житлі здійсмався не лише з приводу собачих витівок. Прибігаю в кімнату дяді Миті, бачу накритий стіл, за яким у цю мить нікого немає, бо хтось забирає столовий ніж з рук Льоди, потім оглядають плече дяді Миті, але, здається, і подряпини немає. Хто знає, через що вибухнула сварка у них за обідом. Льода дотримувалась суворої дієти, маленькі порції, тоненькі скибочки хліба, на які намазувалось масло ледь помітним шаром. А діставати його в ті часи було непросто. Може, з цього приводу були якісь зауваження, зрештою, небагато треба було, щоб дочка С. Федорцевої вибухнула проти нинішнього її чоловіка. Йому слово “дядя” личило. Я починала посміхатись до нього з перших слів вітання, у відповідь на посмішку його пишних, широких уст і добрих очей. Високий, з густим голосом, в якому бриніли лагідні інтонації, з великими добрими долонями, він і говорив і рухавсь неспішно та обережно. Його сценічні персонажі були позначені незмінним народним гумором і статечністю селянина.

Це мені завжди хотілось, щоб якимось було по-доброму, все залагодити, всіх примирити. Льода не могла і не хотіла погодитись з нашим життям і його обставинами, і при будь-якій нагоді активно демонструвала своє відношення. Зрештою, повернувшись до Льова, до тіток своїх, стала дорослою, цілком самостійною. Згодом не захотіла жити у звільненій від фашистської окупації Україні і подалась на Захід.

Ця фотокартка, мені здається, зроблена в Англії.

– Дітей у них немає, – каже Софія Володимирівна, маючи на увазі дочку та її чоловіка-поляка, може, це й на краще, бо на якій би мові говорила з ними? І завжди з усіма говорила українською мовою, лише так.

В цих словах дочую певний докір собі, бо такі часто переходжу в розмові на російську, в сімейному колі також.

У повоєнні роки мене у Львові познайомили з сестрами Софії Володимирівни – Марушкою та Іриною. Марушка – так називали в сім’ї співачку Марію Свірську [8], мала вона сина Зоряна. Ірина, як я розумію, не була одружена і жила в сім’ї Свірських.

Я зараз пишу, згадуючи події з відстані літ, коли в світі, здається, так багато змінилось, і то моторошно. А тоді і цікавитись подробицями життя людей, і признаватись до них, – було просто небезпечно. Про це ніхто мене не попереджав, це існувало, як закон виживання. В усіх біографіях було щось недобре: батько священник або куркуль, брат чи дядько – “бандерівець”, діти в еміграції, перебування в окупації,

участь у якійсь акції, – а це могло далеко завести, дуже далеко, і згубити чимало років життя, це – у кращому випадку. Страшно було признаватись до своїх рідних, до свого дитинства, молодості, та й до самого Бога. Вживши в цих страшних війнах, люди прагнули зберегти себе і дітей в нових, мирних умовах... якщо тільки можна вважати їх такими. Зустрічались, говорили про буденні справи, от і знаю я про людей тих часів лише те, що можна було побачити, не вдаючись до розпитування.

Зорян закінчив середню школу на початку 50-х, вчитись далі приїхав до Харкова, вступив до медичного інституту. Не пам’ятаю, де він жив, а мама його була у Софії Володимирівни, господарювала, не могла звикнути до харківської пилюки, яка постійно пролазила в щілини вікон і осідала на меблях. Мешкали вони у двокімнатній квартирі в Домі Табачників на другому поверсі, всі вікна і великий балкон виходили на спуск Пасіонарії. Кімнати упорядковані, добре обставлені. Над піаніно – незвична гравюра: оголена жінка припала до розчухраної гриви здибленого коня. Тахта прикрита ліжником, на ньому – вишиті низинкою подушечки.

Не часто я тут бувала, а згодом довелось виїхати з Харкова. Чула, що Марія Свірська повернулась до роботи, викладала успішно вокал в інституті у Рівному, Зорян дослуживсь до поважних посад. Не знаю, як склалось їх подальше життя і не розпитую про це, пригощаючись чаєм зі свіжим печивом. Я хочу у Софії Володимирівни з’ясувати один епізод мого життя, досі мені не зрозумілого, а у неї вириваються гіркі слова щодо моєї мами, їх відносин в останні роки роботи в театрі. Не пам’ятаю жодного маминого недоброго слова про те, що сталося між ними, але й доброго згадати не можу, замкнула скорботно в собі цю тему. Жаль, але це було не єдине, про що ми не розмовляли з мамою, такого, про що ми мовчали, було значно більше.

Можливо, виникло певне професійне суперництво, з роками актриси С. Федорцева та Г. Бабіївна ставали дублершами на одні і ті ж нечисленні ролі, при цьому їх становище в театрі не було рівним. До 1938-го року вони мали однакову акторську категорію та зарплату, і вже готувались папери для присвоєння почесних звань. Для Софії Володимирівни це відбулось своїм порядком, а Ганна Бабіївна була в травні позбавлена волі, і як творчий працівник ставила вистави у таборі... “Чужой ребенок” Шкваркина, “Доходное место” Островського... чоловічі ролі теж грали жінки, бо табір був для дружин, засланих без слідства і суду, як члени сім’ї ворогів народу.

В 1945-му році М. М. Крушельницький [9] прийняв Г. Бабіївну на посаду актриси першої категорії з відповідною зарплатою, а коли помінялось худож-

не керівництво театру, її було звільнено з роботи за скороченням штатів. Пропонували, правда, викладацьку роботу в театральному інституті, але мама хотіла бути лише актрисою, писала заяви і прохання до начальства. Софія Володимирівна допомагала редагувати, якимсь дивом зберігся чорновик з їхніми почерками, такими різними, але в одному стилі, вчилися бо одночасно в Галичині. Маму повернули на роботу, але вже на посаду актриси третьої категорії, з платнею вдвічі меншою. Запамятались її слова, що я, певне, не розумію, чому вона лишилась працювати в театрі за платню, яка лише трішечки більша за пенсію. Що я могла сказати? Мені здавалось, що поділяю її рішення.

Попри все, що об'єднувало Г. Бабіївну і С. Федорцеву, були вони дуже різними, розходились в оцінці певних подій і ситуацій, про це свідчать їхні вчинки, от хоча б те, в який спосіб переходили вони на пенсію. Г. Бабіївна трималась за театр, за бодай якусь акторську роботу, не зважаючи на очевидні приниження і певну зневагу, чимало років. С. Федорцева зняла цю проблему одним махом. А цей рішучий переїзд до Львова. У мами в свій час теж була така нагода, але вона не скористалась нею, чи на добро, чи на біду.

Я знала двох сестер Петровських. Марія Вячеславна жила в Харкові і працювала бібліотекарем в театрі ім. Т. Шевченка. Галина Вячеславна по війні, в 40-х роках була актрисою Театру юного глядача у Львові, чоловік її, Юрій Андрійович Заховай, теж був актором цього театру, він ще писав сценарії для лялькових вистав. Я часто була в цій родині, син їх Слава, мій ровесник, вчивсь у сусідній зі мною школі, де я здобувала середню освіту, живучи неподалік у маминих сестер. В сім'ї була ще молодша донька Машенька. Жили вони в самому центрі міста, в багатоповерховому домі з широчезними сходами і дверима, в колосальній квартирі колись відверто багатих панів. Тепер тут поселили кілька сімей працівників театру. Кімнати були просторі, з високими стінами, величезними вікнами і майже порожні.

Г. Петровська та Ю. Заховай [10] починали свій акторський шлях у Харкові, в газетних рецензіях кінця 20-х років їх хвалили за виконання ролей у виставах Червонозаводського театру та дитячого. Галина Вячеславна – прекрасна характерна актриса, невисока, пухленька, мала хворе серце. Чоловіка вона поховала. І тоді, певне, виникла у неї ідея повернутись у Харків, помінявшись з моєю мамою і житлом і посадами в театрі, здається, була навіть певна домовленість з керівництвом. Мама на таке не відважилась, все своє життя трималась вона однієї трупі.

Помирати Г. Петровська приїхала до Харкова. Якийсь час лежала вона в лікарні, де її тримали на

суворій дієті, щоби позбутися зайвої ваги. Востанне бачилась я з нею на балконі квартири С. Федорцевої. Марія Вячеславна з племінницею Норою жила у цьому ж домі Табачників, в одній кімнаті на п'ятому поверсі, тоді ще без ліфту. А тут – другий поверх і просторий, великий балкон, з якого видно дерева осінніх парків. Моторошно було бачити схудле личко Галини Вячеславни, вона завжди охоче і голосно сміялась, зараз в цих звуках бринів розпач, а ясні зщулені очі збискували сльозою.

Розмовляючи з Софією Володимирівною вчором, в п'яті якого озивався тишею Стрийський парк, я хочу, щоб ми пригадали весняний день далекого 1938-го року, коли я побачила її на майданчику дитячого прийомника. Потрапила я туди в ніч з 11-го на 12-те травня. Мама так згадувала: повертались з вистави “Любов Ярова” пішки, ти знаєш, я грала Любов, Соня – Панову, дуже добре грала, Нарко встиг ще трохи попрацювати над цією роллю. Йшли неспішно, говорили про різне, пережити довелось багато важкого і гіркого. Після арешту батька я довго хворіла, лежала в лікарні зі скарлатиною, а потім вдома – з запаленням суглобів. Від мами вимагали публічного осуду чоловіка, вона відмовилась це зробити, її звільнили з роботи в театрі, мама кудись їздила, перед кимсь клопоталась, на роботі її поновили.

Говорили про те, що як би то не було, та зараз придуть до себе додому і спатимуть в своїй постелі, не на нарах, як багато хто того року. Вони не знали, що Януарія Бортника на той день (тобто ніч) вже три місяці і двадцять три дні не було в живих, вірили у заслання на десять років без права переписки, і мама збирала посилки, відносила, і їх приймали, і комусь же вони діставались... А що було робити? Повернути і сказати бідній жінці правду?

Перед під'їздом їх чекали три чоловіки з машиною, хтось з них зробив зауваження, що довгенько прогулюються громадяночки. Піднялись у квартиру, пред'явили ордер на арешт, в прізвищі – Бабіївна – було щось наплутано, як завжди, мама спитала, може, це не її...

– Вас, вас, – запевнили. Порадили, які речі зібрати і взяти з собою. Поцілувати на прощання дитину не дозволили, щоб не розбудити, щоб все обійшлося тихо, без галасу. Про те, що відбулось після того, як маму вивели, знаю зі слів тьоті Соні. Вона хотіла лишити мене в своїй сім'ї, і майже вмовила того працівника, який лишався в квартирі, та повернувся їх головний, ще раз розпитав, чи не є ми ріднею, ні, лише сусіди і друзі, в такому разі – “не разрешено”.

Розбудила мене тьотя Соня, щось сказала про несподіваний від'їзд мами на гастролі, куди і я скоро поїду, а поки що мені треба піти з цими чоловіками, які відвезуть мене на дачу. Допомогла одягнути но-

веньку бавовняну червону у білий горошок сукенку і черевички з застібною на гудзик. Протопала я в супроводі двох чоловіків сходами вниз, сіли в машину і поїхали через усе місто на світанку, у цей заклад, де приймали от таких дітей, як я. Помістили в ізолятор на карантин. В перший же день в палату пробралось спритне дівча, спитало, чи я знаю про те, чому і як тут опинилась, і впевнено роз'яснило, що ніяких гастролей нема і не буде, як і якоїсь там дачі, що батьків своїх я не скоро побачу, бо вони в тюрмі, як вороги народу. Я заплакала і на довгі роки після цього зробилась “тонкосльозкою”.

Подвір'я цього закладу поділялось на дві частини, по один бік були поселені діти репресованих, по другий – малолітні злочинці, з вікна ізолятора було видно, як вони підсакували, бились, коли їх виводили на прогулянку, дряпались на решітку, висіли на ній, або робили вигляд, що перелізають на нашу сторону. Був при цьому закладі кінозал, і дітей через день водили туди, щоб показати фільм. З першого ж сеансу я втекла, нажахана, і далі просилась лишати мене в палаті, не хотіла іти гуртом у цю темряву з її сліпучим променем, що кидав на білий екран якісь страшні картинки під громові звуки.

Я воліла лишатись одна, остеронь. Софія Володимирівна каже, що саме так мене і побачила в той день, я окремо від інших дітей гралась у пісочку.

– Чисто одягнена, в панамці, – ніби дивується вона. Питає, чи добре нас годували.

– Годували, – кажу, – під час війни гірше, звичайно.

– Ну, так то ж під час війни.

І я згадую той день, спортивну площадку, на яку нас виводили прогулятись. Щось зелене – деревце чи кущик – не пригадую, але були там спортивні знаряддя, в тому числі – “гігантські кроки”; стовп, з підвишеними угорі довгими петлями з канатів; залазиш у таку петлю, розганяєшся, підсакуєш і ніби лежиш якийсь час, ну, це в ідеалі, у спритних, в мене крім млявого підсакування нічого не виходило.

Питаю зараз, як вона мене тоді знайшла? Як знали, кого з дітей шукаєте, щоб побачити? Справа в тому, що моїй мамі у табір цілих півтора року не повідомляли, де я, в якому місці і закладі, ну, просто загубили дитину. Правда, тут мене записали як Бабієву Дію, на мамине прізвище, дещо спотворене, а до цього була Дія Бортник, за батьковим прізвищем.

– То як же ви мене тоді знайшли?

– Як?... Провели мене в кабінет начальника, такий пристойний чоловік. Я привіталась з ним, звичайно, українською мовою, просила дати можливість побачитись з такою от дитиною, він викликав виховательку, таку чепурненьку, а може – медсестру, бо була вся в білому, вона і провела мене на подвір'я, де ти

гуляла... а як було з твоїм прізвищем, не пам'ятаю, давно це було. Давно.

Мені ще хочеться пити, і я іду на кухню, щоб налити собі чаю. Бачу чайник з окропом, наливаю у горнятко, а заварки знайти не можу, ну, то й не треба, і так мені буде добре, а Софія Володимирівна не помітить, бо погано бачить, я це знаю. Вона пильно вдивляється у чисту воду, зітхає і поволі іде на кухню шукати для мене чай.

Все минає,

лише старість – одвічна,

до самої смерті.

Попрощалась я з нею легко, сподіваючись невдовзі побачитись, коли пощастить знову потрапити до Львова. Та наступного року я лише почувла її голос по телефону, прийняти мене вона не зможе, бо нездужає. Я бадьоро побажала їй швидкого одужання, а невдовзі стало відомо, що померла Софія Володимирівна Федорцева. А я, відходячи, не здогадалась навіть руки їй поцілувати, щоб хоч так дати знати про мою любов до неї і вдячність, що була в моєму житті вона – Сонечко, і що спогад про неї зігріває мене і підтримує.

Дуже добре згадувала С. В. Федорцеву М. І. Кавалерідзе. В кінці 50-х років я недовгий час працювала на Харківському телебаченні редактором літдрами, а Майя Іванівна – редактором при секторі випуску. В її обов'язки входило так виправити тексти сценаріїв, щоб вони відповідали нормам української мови. Робила вона це дуже старанно і тактовно. Зі смагливим обличчям, досить висока, вона запам'яталась мені з накинутим завжди на плечі пальто або теплою хусткою, з сигаретою у пальцях. І ще запам'ятались дві її розповіді. Одна – про Софію Федорцеву, актрису, якою захоплювалась ще до війни, згодом познайомилась і була запрошена в гості. І там звернула увагу на фотопортрет чоловіка, романтично красивого, зі свавільним сивим чубом над скорботно усміхненим обличчям.

– Леся Курбаса зараз клянуть як ворога народу, – пояснила Софія Володимирівна, – але це – трагічна помилка. Він – геніальний режисер і саме революційної доби, я певна, з часом йому буде повернене його добре ім'я, шана та пам'ять.

Майя – дочка І. П. Кавалерідзе [11], нашого геніального скульптора, який до того ще знімав кіно, писав сценарії і драматичні твори, мати її у свій час працювала у Наркоматі Освіти в тодішній столиці Радянської України – Харкові. Довгі роки, починаючи з трагічного 1933-го, жила під страхом арешту. Як я розумію, сім'я досить скоро розпалась. І. П. Кавалерідзе переїздить до Києва.

Під час війни Майя з матір'ю не змогли евакуюватись, близьких родичів чи добрих знайомих у селі, у кого могли б перебути голодні і холодні місяці фа-

шистської окупації, не мали, як пережили ці страхитя, як вижили, – Бог знає. Я навіть не насмілювалась питати, та й про таку чорну пляму на біографії, як перебування під ворожою владою, в ті роки і згадувати було неприпустимо. Ми були громадянами країни, що перемогла у важкій війні, хотіли користатись благами здобутого, завойованого миру, і ми не хотіли знати всієї правди про самих себе, не хотіли пам'ятати ні про незчисленні жертви, ні про безмірні страждання, через які пройшов практично кожний, через бої, табори, полон, окупацію. Ми тоді будували нове суспільство, в нашому конкретному випадку телебачення. Харківський телецентр і студія отримали приміщення у центральній частині Держпрому, то нічого, що воно не відповідало усім технічним умовам експлуатації. Творчі і технічні працівники, маючи певний рівень професійної освіти по спеціальності, “на ходу” завоювали специфіку телебачення, бо в ті часи вона тільки починала усвідомлюватись і вироблятись.

Обговорити мову сценарію майбутньої передачі краще було сидючи на дивані в якомусь переході, бо в кімнатах редакції чи сектору випуску було по кілька столів, за якими велась робота з авторами, дзвонили телефони. Часом розмови все ж виходили за межі службових тем. Згадуючи зараз Майю, мені здається, що з її світлих очей завжди сіявсь переляк, який вона всіма силами намагалась вгамувати, притаїти від людей, може, я і помиляюсь, бо спілкувались ми мало і короткий час. При якійсь нагоді сказала, що під час окупації, коли зовсім не було чого їсти, знесилені холодом, вони з мамою тулились одна до одної, закутані, по кілька днів не покидаючи ліжка.

І таке було, правильно це, чи неправильно.

Кілька записів з мого щоденника воєнних років. Перший було зроблено в зошиті І/ІІІ 1942-го року на острові Чурки в дельті Волги. Колись, казали, цю місцину обживали монахи, за радянських часів облаштували будинок відпочинку, побудували нові корпуси різного призначення, було тут і велике підсобне господарство, у воєнні роки розмістили евакуйований з України дитячий будинок.

Писати щоденник я почала під впливом однієї нашої виховательки, яка дивом вибралась з оточеного німцями Києва, мріяла стати письменницею і готувалась до вступу на філологічний факультет. Читати я любила змалку, а писати почала для Наталії Іллівни Лугової, російською мовою, такою, як ми говорили. Перші записи – про літературні справи: що прочитала (тут була хороша бібліотека), які написала або збираюсь написати вірші, про взаємини з дорослими та дітьми, про події нашого життя.

Влітку Наталія Іллівна і вчителька Ася Михайлівна Разумєєва покинули нас і пішли в армію, на фронт. А в жовтні наш дитбудинок був евакуйований

вдруге, в Казахстан, на станцію Джусали, що була початковою і кінцевою двох залізниць – Куйбишевської та Ташкентської. Навпроти вокзалу, через колії, знаходилась прохідна механічного заводу, на якому вироблялись мотори чи то на танки, чи на літаки. По обидві сторони заводської території розташувались типові одноповерхові будинки на 4-и квартири, кожна складалась з кімнати на два вікна, просторої кухні з пічкою, сіней і глибокого підвалу під ними. В таких квартирах жили працівники дитбудинку, як-от Іван Олексійович Міняйло, завуч, що виїхав з нами з Верхньодніпровська. Дітей поселили в більшому будинку, який планувався, певне, як гуртожиток, там була кухня, що з'єднувалась віконечком зі столовою, кілька великих кімнат вздовж коридора. Кімнати були заставлені металевими ліжками, спали по двоє, на них же робили уроки. В школу ходили через колію в селище Кармакчі, що було районним центром.

Між масивною заводською огорожею та виселком – невеличкий парк, зрошуваний ариками, зі ставочком і літнім кінотеатром. З другого боку заводської території мав бути будинок культури, і він там, напевне, був, бо ми танцювали матроський танок на його сцені, але скільки не напружую пам'ять, не можу пригадати, ні де він знаходивсь, ні як виглядав.

Зі східців нашого гуртожитку, прямо за невеликими піщаними пагорбами, видно було пласкі дахи глинобитних будиночків, тут, серед казахських сімей, жила наша куховарка тьотя Віра.

Сюди, в Джусали, в травні 1943-го приїхала моя мама, відбувши в Мордовії визначений їй строк покарання.

Отже, уривки зі щоденника, в перекладі.

5.VI. 43 р. Двадцять першого травня до мене приїхала мама... Ми обнялись, вона почала плакати, а я не могла, мені не вірилось, що це – моя мама. Потім ми пішли на станцію за речами. Спали ми дві ночі у Івана Олексійовича вдома, потім директорша сказала, що нам можна жити в піонерській кімнаті, і ось до цього часу ми тут живемо, але гадаю, що скоро скажуть вибиратись. Паспорта у мами немає, хлібні картки є, але користі від них мало, тому що на них мама і зараз хліб не отримує. З кухні на маму дають, як на дитину, інколи й менше, хліб свій я завжди ділю між мамою і собою. Вона ще ніде не працює.

9.X.43 р. Минуло майже чотири місяці з дня мого останнього запису. Мама ніде не працювала. Потім стала вишивати блузку нашій кладовщиці. Влітку мама працювала вже в дитбудинку вихователькою. Посилаючи мене на сінокос, директорша сказала: “Піди відвідай маму і там залишишся”. З їжею було краще. Мама і корів доїла, молоко пила. Хліб теж завжди був.

26.X.43 р. Новини – золоті. Наші війська взяли

Дніпропетровськ та Дніпродзержинськ, а про Верхньодніпровськ кілька днів тому передавали по радіо. Наша господиня (ліжко, на якому спала мама, стояло в кухні), тьотя Таня Бурименко лежить в лікарні, у неї хвора печінка.

28.X.43 р. До нашої господині приїхав молодший син, той, що був за крадіжки в трудколонії. Краде він не тільки у чужих, але і в матері.

□□□ □43 р. Син господині Васька украв у мами простиню і панчохи, було кілька пар, а лишилась одна, дріва...

Передавали, що 6.XI.43 р. наші взяли Київ□столицю України.

23.XI.43 р. Мама хвора, лежить... Хліба норму нам урізали... Мама буде отримувати 400 гр., дитяча – 300 гр. та утриманця – 200.

25.XI.43 р... Жити так тяжко, так цей тягар горя навалився на мене, що я мимоволі підгинаюсь, а мама гнеться, та напевне вже ніколи не стане рівно... Жити важко, їсти нема чого, топити теж нічим... Мама хворіє виснаженням, а це при наших умовах дуже небезпечно.

10.XII.43 р... Начальниця майстерні (Г. Бабіївна в той час працювала в'язальницею у підсобному цеху заводу) зненавиділа маму і сказала, щоб з сьогоднішнього дня вона почала ходити працювати в майстерню, а до цього часу мама в'язала вдома.

23.XII.43 р... Мама загубила хлібні картки. Щоб якось вийти з цього становища, для мами занадто важкого, вона мені дає кожний день по 10 крб., а я у наших дівчат купую хліб по 5 крб. за 50 гр. і даю від свого 100 гр. В школу ми через сильні морози не ходимо, а до нас приходять вчителі.

26.XII.43 р. Скоро перше – свято, перший день Нового року, та чим будемо святкувати? Вчора всі готували концерт. При тому, як ми з Раєю виконували танок “Светит місяць”, всі страшенно сміялись. Будемо третього виступати на конференції вчителів... Закінчується чверть, у мене з усіх предметів “відмінно”, лише з фізики за малюнок мені поставив “добре”. Ну і нехай, адже я не художник. По кресленню теж “відмінно”, але я гадаю, що незаслужено... З продуктами дуже погано. Якщо тьотя Нюра, сусідка, продасть мамині черевики, то ми відсвяткуємо хоч якось, а якщо ні, то доведеться лишитись без свята... Коли мені тяжко, я кидаюсь писати листи в Харків, ніби це допоможе. Вчора написала листи і сьогодні вкину в скриньку.

7.I.44 р. Перший день цього Нового року ми з мамою провели добре. Були ситі. Мама хліб отримує, але тому, що вона дуже виснажилась за ці 11 днів, їй не вистачає.

11.I.44 р. Я зараз вишиваю блузку для тьоті Нюри і шарф для когось в'язу.

18.I.44 р. Мама дала тьоті Нюрі продати простиню, вона продала за 300 крб., мама купила кіло рису і два рази варила рисову кашу.

6.II.44 р. Мама захворіла і чимало пролежала... Лікар з дитбудинку Віра Несторівна сказала, що у мами туберкульоз і довго вона не проживе, особливо при такому годуванні.

10.II.44 р... Мама сказала:

– Діє, мені порадили сказати тобі, щоб ти поступала на роботу...

В грудях у мене ніби щось обірвалось...

– А навчання?... – і я почала плакати. Мама теж плакала. Потім сказала, що 10 класів я закінчу, якщо мама не виживе, то вчитимусь у тьоті Марійки, вона писала, що буде мені другою матір'ю.

16.II.44 р. Сьогодні нас, кількох дівчат, будуть приймати в комсомол... Я думаю, мене не приймуть, бо у мене такі батьки... Рис позавчора закінчився... я звичайно приношу обід зі столовки, ми з мамою його з'їдаємо, навіть не розібравшись у смаку.

18.II.44 р. Сьогодні йдемо в райком за комсомольськими квитками. Мама каже, щоб я похвалилась перед сусідками, що я – комсомолка. Мамі позавчора було дуже погано, на березень місяць вона хотіла б поїхати в Кзил-Орду в лікарню.

29.II.44 р. Вчора всі наші співробітники отримати визов, сперечались, кому їхати за пропуском. Напевне, скоро і поїдуть. Ну, і з Богом! От тільки не хочеться, щоб Віра Несторівна їхала.

4.III.44 р. Мама позавчора ходила до Віри Несторівни поговорити про роботу у дитбудинку (на що я майже не сподіваюсь).

7.III.44 р. Яке у нас свято! Вчора ми отримали лист з Харкова.

Я по почерку на конверті здогадалась, що він - від тьоті Соні. Лист мені дали в дитбудинку, з ним я пішла до мами, і у нас почалась так розмова:

– Мамо, дати тобі те, що я принесла?

– Так.

– А ти знаєш, що?

– Ні.

– А може знаєш?

– Ні, донечко, не знаю.

– Ой, ти будеш танцювати, якщо я дам.

– Та що ж ти мені даси?

– А ось вгадай.

– Лист?

– Так.

– Від кого?

– Від тьоті Соні, – сказала, я і злякалась, так страшно закричала мама. Я подала лист, вона взяла тремтячою рукою, стала плакати, не могла читати... Трохи заспокоївшись, вона вигукнула:

– Ось, може, наш порятунок!

До тьоті Соні я написала лист вчора, величенький, і сьогодні два, замовлених, я описала наше життя, послала і вірш, складений для неї ж. А от ще. 10-го цього місяця закривається майстерня, і мама залишається на вулиці, без нічого. Що далі будемо робити? А ще числа 10-го будемо їхати у Кзил-Орду на олімпіаду, я до цього полагодила чемодан. Бурименко, господиня хати, уже двічі маму мало не задушила.

9.III.44 р. Мама зовсім слабує, сьогодні ледве-ледве написала лист тьоті Соні.

13.III.44 р. Увечері мамі було погано, висока температура, морозило, у неї опухло обличчя, ноги.

3.IV.44 р. Позавчора прийшов лист з Києва, з Наркомату України, щоби вислали списки евакуйованих дітей та співробітників... для того, щоб нас реевакуювати. Провели збори, сказали, щоб ми добре вчилися, бо на Україні поганих не треба. Звичайно, для всіх це – велика радість. А для мене... Адже мама ще не працює у дитбудинку, а як же я без неї поїду? Сама?

5.IV.44 р. Вже місяць, як від тьоті Соні немає листа. А він нам зараз так потрібний! Роботи для мамі ніякої не передбачається... Сьогодні візьму її хлібну карточку на 200 гр. в день.

6. IV.44 р. Вчора ми шили сарафани для чотирьох виховательок, Віра Несторівна теж шили. Вони мене спитали, як мама, я все розповіла, і вони мені порадили іти на самостійне життя і брати маму на утримання.

17.IV.44 р. На роботу мене влаштували... на пошту, спочатку мова йшла про доставку телеграм, а потім порадили вивчитись на телеграфістку. Уже три дні, як я ходжу на пошту, поки що вчусь.

19.IV.44 р. Яка велика радість! Вчора ми отримали від тьоті Соні гроші у сумі 600 крб... головне, що вони нас не забули!

26.IV.44 р. Отримали лист від тьоті Соні. Пишуть, щоб ми подали певні відомості, без яких неможливо виїхати. Тьотя Соня старається, щоб ми скоріше виїхали. Ми ці відомості вислали. Я спочатку дуже зраділа, а потім розсердилась на тьотю Соню, бо вони нічого до мене не написали, хоч я відіслала їм листів більше, ніж мама... Роботу покинула, без неї буду обходитись.

10.IX.44 р. Увесь час я посилала листи тьоті Тусі в Тернопіль, і коли наші взяли Тернопіль, ми отримали лист від них. Бабуся була жива, тьотя Туся також, але дім і все добро було розбите та пограбоване. 23-го червня я отримала лист, що рівно місяць тому, прохворівши тиждень, померла бабуся... Мама лежить, плаче. А до цього листа ми отримали урядовий виклик від тьоті Соні. Сподіваючись виїхати, мама зовсім поправилась, навіть кучері стала підкручувати. Але рано ми раділи, наші надії не справдились, нам

не дали перепустки. Я вишивала в цей час сукню дружині директора заводу. Закінчила одну, взялась за другу, не домовившись про оплату. Мама ніде не працювала і її виселили від Бурименко.

11.X.44 р. В той **день**, коли відбулось наше генеральне видворення з житла, а це було 27-го липня, наші війська взяли Львів.

25.X.44 р. Перепустки немає. Мамі сказали, що до кінця війни їй нікуди їхати не можна.

26.XI.44 р. Зима. В кімнаті, куди маму переселили, холодно. Коли і протопимо, тепла майже не відчувається. Збирати вугілля на станцію ходжу кожний день.

23.XII.44 р. Я багато днів не ходила в школу, нічим було топити і я на коліях збирала вугілля. В той день я теж не пішла в школу, не хотілось вставати. Раптом чую: “Бабіівна тут живе? Можна?” - і входить тьотя Віра, куховарка з дитбудинку. Посиділа, поговорила і запропонувала перейти жити до неї. Цілий день ми з Шуурою тягали речі, лише під вечір закінчили.

17.IV.45 р. Дуже рідко стала записувати у щоденник, боюсь, що Сергій, нинішній чоловік тьоті Віри, загляне в мій зошит, не хочу, щоб мама бачила, що я це роблю.

21.VI.45 р. Майже місяць тому, 27.III-го до нас прийшов Камалов, начальник паспортного столу. Виявляється, нам є щось з Москви, чи то два урядових виклики, чи то два відношення на видачу нам пропуску. Камалов говорив з мамою, взяв документи і сказав, щоб я прийшла на слідуючий день. Я прийшла, принесла всі потрібні папери, а він сказав, що їх треба послати в Кзил-Орду.

28.V.45 р. Ось уже два місяці, як з Кзил-Орди нічого немає... Мама думала, що ми Першого травня будемо в Харкові. Але пропуску нам Камалов не видав, і не видає.

30.VI.45 р. Дитбудинок виїздить. Представниця з України сказала, що, якщо буде у мамі пропуск, то вона візьме нас з дитбудинком, а ні – то ні. Лишатись тут самим немислимо. Треба діставати пропуск. Камалов приїхав з Кзил-Орди і сказав мені так: “Коли будуть видавати пропуски всім, то і вам дадуть, а поки доведеться тут лишатись”... Думаю взяти у нього документи і їхати в Кзил-Орду. Сьогодні ми здали останній іспит. Сьомий клас закінчено.

7.VII.45 р. В Кзил-Орду поїду завтра, тому що 56-й поїзд, що іде вночі, сьогодні не ходить. Була на станції. Там виступали червоноармійці. Справа в тому, що зараз ідуть ешелони на схід, чи то додому ідуть солдати, чи то воювати з Японією, невідомо.

7.VIII.45 р. Отже, я в Харкові!

В Кзил-Орду я поїхала 56-м увечері, квиток у мене був до Кара-Кеткена, після цієї станції мене і подругу з вагона витурили, і ми їхали на підніжках та

буферах. З поїздки моєї нічого не вийшло, я повернулася без пропуску для мами... Тьотя Віра побилася з Сергієм, бо він у неї вкрав простиню, а гроші пропив, їй невдало зробили аборт і вона лежала в лікарні... Мама вирішила, що я маю виїхати з дитячим будинком, а вона залишиться. Та трапилось так, як не чекав ніхто, цей Сергій, цей неповороткий тухтій, дістав нам перепустку і приніс до поїзда, коли ми з мамою вже сиділи у вагоні, погрузивши свої пожитки. І увечері ми покинули Джусали. Виїхали ми 24.VII.45-го року. Радість наближення до України я подавляла в собі (а може й справді нічого було радіти?). Дратував мене песимізм мами. В дорозі вона надумала, що їй нема чого їхати.

От і все, що є в моєму щоденнику тих років про Сонечко.

Як немає і самого щоденника, в Харкові 45-46-тих років я його не вела. На пожовклих листочках майже пустого зошита кілька записаних вражень від вистав театру та акторського виконання, і все. І згадати не можу, де і як ми зустрілись, якою я побачила Софію Володимирівну після семи років розлуки, що відчула при цьому...

Ми ніколи не говорили про її участь у справі повернення мами з Казахстану до Харкова, до театру. Можу лише здогадуватись, як воно було. Знаю, що саме вона прислала нам виклик і гроші на дорогу. Виклик на роботу оформляли і підписували відповідальні особи на високих посадах. Не може бути сумніву, що саме М. М. Крушельницький, художній керівник театру ім. Т. Шевченка в ті роки, зумів довести по інстанціях, як необхідно повернути актрису Г. Бабієвну на сцену, до творчої праці. Навряд, чи було це просто, легко і абсолютно безпечно. Саме виклик до харківського театру виявився реальним, на нього в Кармакчі видали пропуск, правда, не до Харкова, обласного центру, а до станції Буди, куди направлялись усі наші з дитбудинку. Напевне, і отримані гроші були не лише Софії Володимирівни, а зібрані в складчину серед співчуваючих колег, та вислала їх нам вона - Сонечко.

І як би тяжко не складалось життя у повоєнні роки, для того, щоб побачити виставу "Дай серцю волю, заведе в неволю" на сцені театру ім. Т. Шевченка, закохатись в артистичний світ, потягнутись до нього і так чи інакше з'єднати з ним своє життя, – для цього треба було мамі і мені повернутись на Україну, ця подія для мене назавжди лишилась пов'язаною з іменем Сонечка, з виразним почерком її листів, що викликали надію на краще майбуття.

У 1949-му році закінчила я у Львові десять класів і приїхала до Харкова вчитись далі. Хотіла вступити до театрального інституту, бо мріяла стати актри-

сою. Мама вважала, що мені треба вчити англійську в інституті іноземних мов. Подала я туди документи, поскільки прийому в театральний тоді не було, а вступні іспити розпочинались. Знайшлась для мене підтримка у вигляді солідного старшого чоловіка, якому мене представили мало чи не в під'їзді якогось будинку, правда, в обумовлений час. Не пам'ятаю ні імені його, ні посади, знаю лише, що був це приятель доброго знайомого Софії Володимирівни. Він пильно придививсь до мене, трохи поговорив, схвально похитав головою і посміхнувся. Іспити я здала успішно. В школі я вчилась старанно, грамотно писала твори і диктанти, непогано знала німецьку мову, так що не знаю, наскільки важливе було це знайомство. А тут театральний інститут оголосив, що буде набирати студентів, і я подала заяву вже на режисерський факультет, склала іспити по спеціальності. Забираючи документи з інязу, вислухала догану, що треба краще думати, бо от через таких, як я, може, хтось і постраждав, не потрапивши до списку студентів. Соромно мені було, але дуже вже вабив всесвіт театру.

"Я вибираю "Березіль", – такий заголовок надала С. Федорцева своїм спогадам про Л. Курбаса, які увійшли до збірки, опублікованої 1969-го року.

"... Тому, що в ньому сила,
Тому, що він переверот,
З якого літо родиться..."

Переїзд артистки зі Львова, з Польщі, до Радянської України, до театру Л. Курбаса був свідомим вчинком, відповідав її найістотнішим переконанням. Вона згадувала і писала про те, чого вчив театральну молодь Олександр Степанович, і що вона зберігала в собі, поки стало їй сил.

Я вірю, що у артистки С. Федорцевої були гарячі прихильники, але знаю також чимало людей, які не визнавали за нею значних творчих досягнень.

Я бачила її Марусею у "Дай серцю волю...", Солoméю в "Богдані Хмельницькому", у ролі Ревеки в "Дружині Клода", Катерини в "Грозі", Інгігерди в "Ярославі Мудрім", це все – в сезон 1945-46-го років. Трохи пізніше – Купавіна у "Вовках та вівцях", Глафіра в "Сгорі Буличові" та Меланія у цій же виставі, було чимало інших провідних ролей. Але в моїх записках не знайти слів захоплення від їх виконання. Здається, я їх ніколи і не писала. Не пам'ятаю, щоб хоч коли-небудь принесла їй квіти на прем'єру чи початок сезону, говорила слова захоплення і вдячності. Певне і не було такого. На превеликий мій жаль.

С. В. Федорцева була щиро віддана театрові. "Любіть театр усім серцем, усім єством," – цим заповітом Л. Курбаса закінчує вона свої спогади. Мала прекрасні сценічні дані: хороший зріст, красиву поставу, гармонійні риси обличчя з великими променис-

*Софія Федорцева – Маруся у виставі “Дай серцю волю...” М. Кропивницького.
Театр ім. Т. Шевченка. Харків, 1937 р.*

тими очима і сильний, багатого тембру голос, який давав їй можливість відповідно звучати і в драматичних, і в ліричних ролях. Вона багато і наполегливо працювала не тільки в театрі, але і над різними концертними програмами, на радіо та телебаченні, і зараз ще можна почути по радіо у її виконанні твори улюблених поетів – Т. Шевченка та Лесі Українки. А інакше і не могло бути, адже вона – Софія Федорцева, артистка високого звання і поважного становища.

Згадуючи її в різних ролях, а все це були яскраві, індивідуально сформовані образи, які і зараз живуть в моїй пам’яті, мені здається, що якщо їм чогось бракувало, то це – імпровізаційності, безпосередності

почуттів. Вона суворо контролювала себе, свої емоції і вчинки в житті і на сцені. Це я так гадаю зараз, ніколи ні з ким про це не говорила, і не переконана, що не помиляюсь, і що певна скутість жести та інтонації артистки, деяка урочистість її темпераменту мали під собою лише недовіру до своїх правдивих почуттів, до істинної реакції на події оточуючого світу.

Наостанці про те, про що і згадувати і писати страшно і складно, що хотілось би обминути, пропустити. Але ж воно було, вони є в моєму щоденнику, висловлені мамою слова сумнівів відносно причини їх арешту і причетності до цього близьких їй людей. Тоді кілька днів і ночей С. В. Федорцевій довелося

провести в камері слідчого ізолятора. Розібрались, визнали, відпустили. Якою ціною? Невже тьотя Соня могла вчинити щось непорядне, підступне, щось таке, в чому сором зізнатись перед людьми? Від самого такого припущення в голові ставало порожньо, вона ніби відокремлювалась від плечей, а серцю ставало тісно в клітці грудей.

А ось ще одна цитата [12]:

Следственное дело №51741 по обвинению Бортника Януария Демьяновича...

Протокол от 11 февраля 1956 г.

...Федорцева С. В. (1900 г.рожд. уроженка села Помонята Рогатинского рай-на, Станиславской области, со средним образованием, вдова).

Бортника я знаю только с положительной стороны.

Звичайно, 1956-ий рік це не 1937-ий, проте, далеко не всі з допитаних у процесі розслідування комісією по реабілітації знаходили для безпідставно звинуваченого добрі слова. Хтось казав, що попросту не знає його з того чи іншого боку, дехто сумнівався в його професійній придатності, чи знаходив недоліки в характері та суспільній поведінці. І це були люди, які перші свої кроки в мистецтві робили поруч з Я. Бортником, а часом і з його допомогою, з роками досягли стабільного становища в театральному світі, і ніби не мали підстав страшитись за долю свою і дітей.

Читала я слідчу справу свого батька взимку 1994-го року в приймальні Харківського управління СБУ. Поруч за столом люди гортали такі ж папери, щось виписували. Хтось приходив з передачею, перекладав з сумки в сумку пакетики та баночки, розпитував про свого арештованого, діливсь новинами з черговим співробітником. Якийсь чоловік схвильовано просив захисту від погроз... Все так буденно, нормально, не було чого мені стільки боятись доторкнутись до цього світу, до цих сторінок з їх людськими долями.

Прочитавши цей коротенький запис допиту, я примружила очі і якийсь час сиділа нерухомо. Якщо правда, що у людини є душа, і що вона безсмертна, то в ці хвилини страдницька душа Софії Володимирівни торкнулась моєї. Інакше я не можу сказати про свої почуття і думки. І скільки не прислухаюсь до них, як не стараюсь, не можу знайти відповідних їм слів. Лише оці: я безмежно вдячна, що моя віра в неї не стала оманною, і що я знаю Сонечко лише з ясної, праведної сторони.

(Підпис Дії Бабіївни)

Дія Бабіївна.

1999 р.

Бабіївна Дія Януарівна

Харків – 120, пр.50-ліття ВЛКСМ 53 кв.35.

1. Кононенко Митрофан Тадейович (17. VI. 1900 – 1. I. 1965) – український актор, н. а. УРСР, Харківський український драматичний театр ім.Т. Шевченка (до 1935 – “Березіль”)

2. Бабіївна Ганна Іллівна (14. XI. 1897 – 2. III. 1979) – українська артистка театру “Березіль” (1922– 34), Харківський український драматичний театр ім. Т. Шевченка (1935-60), репресована 1938, відбувала заслання в таборах Мордовії.

3. Бортник Януарій Дем’янович (13.V.1897 – 16.1. 1938) – український режисер і актор; 1921–1927 – режисер лабораторії мистецького об’єднання “Березіль”; з 1927 по 1930 рр. керівник Харківського театру “Веселий пролетар”. У 1934–1936 – режисер Дніпропетровського театру ім. Т. Шевченка.

4. Фоміна Юлія Гаврилівна (26. VII. 1907– II. 1997) – українська актриса; актриса театру “Березіль” (1928, з 1935 – Харківський український драматичний театр ім. Т. Шевченка), 1973 – організатор і директор музею його історії.

5. Бурачек Микола Григорович (4 (16). III. 1876 – 12. VIII. 1942) – український живописець-пейзажист, художник театру, з. д. м. УРСР.

6. Федорців Федь (псевдонім Д. Долинський, Б. Данчицький тощо) (1. XII. 1889 – 5. III. 1930) – визначний український галицький журналіст, публіцист, студентський і громадський діяч.

7. Сердюк Олександр (Лесь) Іванович (27. VI. 1900 – 14. XII. 1988) – актор, режисер, педагог, народний артист СРСР (1951). Актор т-ру “Березіль” (1922; з 1935 – Харківський український драматичний театр ім. Т. Шевченка; 1957–62 – директор і худож. керівник).

8. Сабат-Свірська Марія Володимирівна (22. III. 1895 – 6. IV. 1983) – відома у міжвоєнний період оперна і камерна співачка (сопрано).

9. Крушельницький Мар’ян Михайлович (18. IV. 1897 – 5. IV. 1963) – український актор, театральний режисер, педагог, народний артист УРСР (з 1939 р.), народний артист СРСР (з 1944 р.). Сценічну діяльність почав 1916 у Тернополі. 1921–23 – в Українському народному театрі у Львові; з 1924 – актор, з 1933 – художній керівник, режисер і актор театру “Березіль” (з 1935 – Харківський український драматичний театр ім. Т. Шевченка); 1952-63 – актор і режисер (з 1954 – гол. реж.) Київського українського драматичного театру ім. І. Франка.

10. Заховай Юрій Андрійович (15. II. 1902 – 1951) – актор і драматург; актор Лівобережної української держдрами (ЛУД, ЛУДД) – українського пересувного театру, заснованого 1930 р.

11. Кавалерідзе Іван Петрович (1 [13]. IV.1887 – 3. XII. 1978) – український скульптор, кінорежисер, драматург, сценарист, художник кіно, народний артист України (1969).

12. Дія Януарівна цитує протокол справи про пошмертну реабілітацію Януарія Бортника.